

review article
received: 2007-09-24

UDC 75.033.4(497.5Istra)

PREDROMANIČKO I ROMANIČKO SLIKARSTVO U ISTRI

Željko BISTROVIĆ

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli, HR-52100, Ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

IZVLEČEK

V besedilu skuša avtor v kronološki okvir umestiti predromanske in romanske stenske slike v Istri, pri čemer se osredotoča predvsem na stenske slike, ki so bile v zadnjem času restavrirane. Po restavraciji so ciklusi stenskih slik v Sv. Martinu v Sv. Lovreču in Sv. Agati pri Kanfanaru ter ostanki stenskih slik v Sv. Mariji Snežni v Maružinih in Sv. Štefanu v Peroju mnogo čitljivejši. Avtor omenja tudi izgubljene fragmente slik, na primer iz Sv. Marije Male pri Balah. V zakasneli polemiki z G. Ghirardijem avtor kritično ovrednoti njegova razmišljanja o ciklusu stenskih slik v Sv. Vincencu v Savičentu.

Ključne besede: romansko stensko slikarstvo, otonska umetnost, "podeželska" romanika, benediktinska komponenta zgodnjoromanskega slikarstva, Sv. Martin v Sv. Lovreču, Sv. Agata pri Kanfanaru, Sv. Vincenc v Savičentu

PITTURA PRE-ROMANICA E ROMANICA IN ISTRIA

SINTESI

L'autore cerca di inserire nel quadro cronologico i quadri pre-romanici e romanici dell'Istria. L'attenzione si concentra soprattutto sui quadri che sono stati restaurati di recente. Dopo il restauro, i cicli pittorici a San Martino, San Lorenzo, Santa Agata a Canfanaro e i resti dei quadri a Santa Maria delle nevi Morosini e Santo Stefano a Peroi sono molto più leggibili. L'autore menziona anche i frammenti smarriti dei quadri, come quello di Santa Maria di Valle. In una polemica successiva con G. Ghirardi l'autore valuta criticamente le sue riflessioni sul ciclo di quadri di San Vincenzo a Savičenti.

Parole chiave: pittura muraria romanica, arte ottomiana, romanico "di provincia", componente benedettina della pittura romanica san Martino a san Lorenzo, Santa Agata di Canfanaro, San Vincenzo a Savičenti

Najranija svjedočanstva srednjovjekovnog zidnog slikarstva na području Istre, u vrijeme ranog kršćanstva, tek su rijetki arheološki ostaci, kao što su npr. iz Sv. Andrije u Betigi. Iako ovakvi ostaci ne mogu puno reći o cjelinama kojima su pripadali vrijedna su svjedočanstva o tehnologiji izvedbe te svjedoče o kontinuitetu umjetničke produkcije.

Najstarije datirane srednjovjekovne zidne slike spadaju u karolinško razdoblje. To su ostaci zidnih slika pronađenih tijekom arheoloških istraživanja u crkvi Sv. Sofije u Dvigradu. Fragmente fresaka u crkvi otkrio je B. Marušić 1962. godine u tri manje apsida koje su tijekom vremena inkorporirane u kasniju, romaničku apsidu (Marušić, 1971, 41–43). Marušić ih prema ovakvoj, relativnoj kronologiji i prema analizi tehnologije datira u 8. st. Zbog nemogućnosti da se čuvaju *in situ*, 1969. godine strapirane su i prenesene u Arheološki muzej Istre u Puli.¹

Slike su skoro monokromne, u tonovima crvenih okera. Dva čitljiva dopojasna lika nalaze se unutar pravilnih, četverokutnih polja izvedenih tankom, crvenom bordurom (sl. 1). Likovi su obučeni u bijele tunike usko pripijene uz tijelo i prekriveni crvenim plaštom kopčanim na ramenu. Jakih su vratova i ovalnih lica. U rukama drže predmete koje je Marušić prepoznao kao bodeže, te je stoga pretpostavio da likovi predstavljaju svece-vojnike. Isti autor spominje da neki oblikovni detalji, kao što su usne, obrve i ruke, podsjećaju na minijaturno slikarstvo 8. i 9. stoljeća. Karakteristični detalj upravo je oblikovanje ruku, tankih, savijenih, šiljasto završenih, bezglobnih prstiju. Crtež je izveden tankim kistom, dugim linijama kaligrafskog poteza što svjedoči o kvaliteti majstora.

Sl. 1: Ostaci zidnih slika iz Sv. Sofije u Dvigradu (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 1: Remains of wall paintings from St. Sophie's Church in Dvigrad (photo: Ž. Bistrović).

Treba spomenuti i kasnije slikarije iz iste crkve, najvjerojatnije romaničke, od kojih nije ništa ostalo osim sačuvane grafike Gulia de Franceschia, koja nam može pomoći tek naslutiti stilske karakteristike slikarija (Caprin, 1895, 373). Unutar polja deblje, jednobojne bordure, nalazi se lik sveca mladenačkog izgleda koji zauzima sav prostor polja. Veličina aureole kojoj je radijus dva puta veći od radijusa glave navodi nas na razdoblje rane romanike. Novigradski biskup Tomassini u 18. st. opisuje scene u svodu središnjeg broda romaničke crkve. Navodi scene opsjedanja grada (Jeruzalema) i mornaricu na galijama, te druge scene Starog zavjeta i života i muke Kristove. Osim ovih slika navodi dvanaest apostola i druge scene. Za slikarije govori da su "all'uso greco" (Tommasini, 1837, 432).

Slijedeći po starini ostaci su zidnih slika u crkvi Sv. Andrije na Crvenom otoku kod Rovinja (Fučić, 1965, 107–110). Ova crkva pripadala je benediktinskom samostanu Sv. Marije i Sv. Andrije koji se u dokumentima prvi put spominje 858. godine. U donjem dijelu kupole poslije drugog svjetskog rata bili su vidljivi izbljedjeli tragovi velike figuralne kompozicije s kružnim nizom svetačkih likova, za koje je Fučić pretpostavio da bi mogli predstavljati scenu Uzašašća. O čitljivijem, ali isto tako fragmentarnom prikazu Raspeća, Fučić je napisao nadahnutu ikonografsku analizu. Na osnovu izostanka bizantinskih elemenata u oblikovanju Kristovog korpusa, kao i u nekim karakterističnim detaljima, kao što su opušteni prsti s palcem koji pokriva ranu, bočno vezana perizoma, nagnuta Kristova glava s kratkom bradom i konture masivnog, robustnog tijela stilizirane, plastične muskulature, Fučić uočava stilske utjecaje benediktinske slikarske djelatnosti karolinškog razdoblja, a slikariju datira na prijelazu 9–10. st.

Osim ova dva lokaliteta iz karolinškog perioda arheološki su potvrđene freske u bazilici u Guranu. Postoje i određene indicije da bi se ostaci fresaka iz ovog perioda mogli pronaći i u apsidi Sv. Pelagija u Novigradu.

Freske iz crkve Sv. Martina u Sv. Lovreču u 11. st. otonske su provenijencije.² U južnoj apsidi sačuvana je scena Deisisa u polukaloti (sl. 2), a u donjem registru prikazana su četiri sveca. U sjevernoj apsidi nalazi se djelomično sačuvana scena u kojoj se nazire arhitektura (baldahin oltara) i likovi usmjereni u njezinom pravcu. Prikazano je najvjerojatnije neko žrtvovanje u hramu.

Slikarije je ukratko opisao Fučić, još dok su bile pod slojevima kasnijih naliča. U oštro individualiziranim fizionomijama Fučić je uz neke otonske crte uočio bizantinsku svetačku tipologiju (Fučić, 1963, 15). Marino Baldini uočava utjecaj benediktinala biskupa Engelmarra na umjetničko stvaralaštvo Istre tog perioda (Baldini, 2003, 107–112). Direktnih likovnih utjecaja nema, ali

1 Ukupno pet fragmenata čuva se pod inventarnim brojevima S 4451, S 4452, S4453. Publicirani su u katalogu izložbe Hrvati i Karolinzi (Ančić, 2000, 33–34).

2 Nedavno ih je restaurirao studio Renzo Lizzi iz Artege kod Udina te su sada čitljivije.

Sl. 2: Zidne slike iz južne apside župne crkve Sv. Martina u Sv. Lovreču (fototeka K.O. Pula).

Fig. 2: Wall paintings from the southern apse of the parish church of St. Martin's in Sv. Lovreč (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

ovaj benediktional nam govori o vezama njemačkih feudalaca s istarskom pokrajinom i s umjetničkim središtima Europe. Sačuvane zidne slike u Sv. Martinu pripadaju monumentalnom slikarstvu otoskog perioda i vrhunac su umjetničke produkcije svoga vremena, kako se nije sačuvalo niti na izvorima ove umjetnosti. O bizantinskoj tipologiji onda ne može biti riječi. Novija istraživanja Ivana Matejčića osnova su za ovakva razmišljanja, u kojima je, osim likovnih izvora fresaka, također utvrdio paralele skulpturi i arhitekturi crkve Sv. Martina.²

Zidne slike u Sv. Mihovilu u Kloštru na Limu obradila je još pedesetih godina prošlog stoljeća Ana Deanović (Deanović, 1956, 9–10). U donjem registru apside sačuvani su dijelovi ciklusa mučeništva Sv. Stjepana (sl. 3), a na desnoj strani trijumfalnog luka lik mladog opata ili biskupa s palijem i štapom u ruci, te tonzurom na glavi.

Ikonografski i likovni uzori koje spominje Ana Deanović raznoliki su, od karolinških elemenata u orna-

mentenci do helenističko-orijentalnih motiva. Ove elemente autorica svrstava pod zajednički nazivnik izrazitog internacionalizma benediktinskog samostanskog slikarstva tzv. otoskog kruga. U freskama iz crkve Santa Prassede iz Rima³ naslućujemo točniji pravac u kojemu treba krenuti u traganju za likovnim izvorima zidnih slika u Sv. Mihovilu u Kloštru. One nas svojim likovnim detaljima, kompozicijom, naguranošću likova, draperijama haljina, aureolama kojima je ispunjena žuta, a rub crveni s bijelom linijom koja ih odvaja, uskom, stiliziranom arhitekturom, koja završava trokutićima zabata, plavom pozadinom narativnih scena podsjećaju na zidne slike u Sv. Mihovilu. Postoji još jedna, tehnološka sličnost. U Sv. Mihovilu je zanimljiva upotreba smalta za dobivanje plave boje. To je isto što i "egiziano blu" koja se pojavljuje u Santa Prassede. Freske iz Santa Prassede datiraju se u 9. st.

Na karolinšku tradiciju nastavljaju se i freske u Sv. Agati kod Kanfanara (sl. 4).⁴ Crkva je sagrađena najvjerojatnije u 11. st., ali u oblicima koji su karakteristični za ranija razdoblja. Jedan od elemenata za ovakvo datiranje crkve je freska koja se nalazi na prvom sloju žbuke.

U donjem registru u sredini se nalazi Bogorodica orans okružena sa svake strane petoricom apostola. Broj apostola nas navodi da u sceni *Deisis* u konhi apside

Sl. 3: Detalj zidne slike u Sv. Mihovilu u Kloštru na Limu (foto: Ž. Bistović).

Fig. 3: Detail of a wall painting from St. Michael's Church in Klošter near Lim (photo: Ž. Bistović).

² Prof. Matejčić svoja zapažanja još uvijek drži samo u bilješkama, no obećao je i znanstveni članak o navedenoj tematici.

³ Koje donosi akvarel Carlo Tabanellia, u katalogu izložbe *Il futuro dei Longobardi* (Bertelli, Brogiolo, 2000).

⁴ Nedavno je restaurirana. Konzervatorsko-restauratorski radovi završeni su u siječnju 2005. Obuhvaćali su zamjenu krovne konstrukcije i pokrivanje krova škrlama, restauraciju fresaka i žbukanje ostalih zidova vapnenom žbukom. Restauratorske radove na zidnim slikama izveo je restauratorski studio Renzo Lizzia u godinama 2003-2004.

Sl. 4: Detalj zidnih slika u crkvi Sv. Agate kod Kanfanara za vrijeme restauracije (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 4: Detail of wall paintings from St. Agatha's Church near Kanfanar during restoration (photo: Ž. Bistrović).

prepoznamo dvojicu apostola koji u donjoj sceni nedostaju. Krist je prikazan kao golobradi mladić. U ruci drži neuobičajeni natpis kapitalom: REX IUDEORUM. Na trijumfalnom luku nalazi se scena žrtve Kainove i Abelove. Svetice Agata i Lucija nalaze se u poljima ispod trijumfalnog luka. Bordure s geometrijskim motivima (zasjenjene četvorine, meandar, kombinirani ornament ukrštenih valovnica i kvadratnih polja) ponavljaju ornamentalni repertoar poznat iz karolinškog slikarstva.

Podjelom pozadine iza apostola i bordurama slikar postiže naglašenost horizontala. Dojam horizontalnosti pojačava jednostavnim perspektivnim trikom kojim povisuje gornju borduru u središtu apsida. Scene su ornamentalno shvaćene. Likovi apostola slikani su u jednostavnim, hijeratskim pozama, a statičnost je naglašena i promjenom boja njihovih haljina, kojom se dobija ritam ABAB. Statičnost razbija samo kompozicija *Deisisa* u

konhi apsida u kojoj je pokrenut lik Krista raširenih ruku, te likovi anđela u gesti prinošenja darova. Ovakvim rješenjem naglašava se središnja scena ovog ikonografskog programa.

Paletom ograničenih boja (žuti oker, crvena, plava, zelena i bijela) slikar postiže zanimljive kolorističke akorde. Zanimljivo je da u korištenoj paleti nedostaje crna boja. Lica i ruke oblikuje komplementarnim kontrastom zelene i crvene boje. Sve boje su nanošene na svježju žbuku (*a fresco*) osim bijele koja je stavljena na suhu žbuku (*a secco*). Njome slikar slika lumeggiature i natpise nad apostolima. Ova je boja vremenom otpala, tako da se sada tek nazire.

Fučić u svojoj stilskoj analizi uspoređuje slikarije sa skulpturom iz Sv. Nediljice kod Zadra. Fučić uočava stilske elemente koji će nam pomoći u traženju likovnih paralela: "ipsilonska sigla koja spaja lukove obrva s grebenom nosa, oštro oivičeni madeži ..." (Fučić, 1964). Matejčić na tragu ovih elemenata, ali i upotrebe dekorativnih sredstava bordura i ornamentalnih ispuna, povezuje ove freske sa S. Lorenzo di Viluzza. Navedeni lokalitet pokazuje najveće stilske i tipološke sličnosti s freskama u Sv. Agati.⁵

Ostatke zidnih slika u Sv. Stjepanu u Peroju spominje još Anton Gnirs, te kasnije Branko Marušić, no nisu ih bili u mogućnosti istražiti. U Peroju je 1826. godine ugašena katolička župa Sv. Stjepana, a crkva je prodana 1834. da bi kasnije bila pretvorena u štalu. Nakon što ju je Grad Vodnjan otkupio crkva se sustavno istražuje. Freske su u 2007. godine očišćene od kasnijih naliča. Dosta su oštećene i teško čitljive. Ipak i iz takvih slika moguće je prepoznati stilske elemente koji nas upućuju na 11. st. Uočava se vještina i sigurnost pri vođenju kista koji iscrtava tanke, paralelne linije draperija. Ornament bordure na vrhu južnog zida inačica je onog u Sv. Agati, tj. zasjenjenih četvorina. Na sjevernom zidu gornja bordura je izvedena od trakastog meandra. Na tri mjesta naziru se scene koje možemo ikonografski pobliže odrediti. Prva je susret Marije i Elizabete, druga bi mogla biti izlazak iz Egipta (sl. 5), dok se na najvećoj sceni nalazi osoba sa svitkom u ruci pred gomilom ispred neke građevine.

Zidna slika u Sv. Foški kod Batvača blizu Peroja (Fučić, 1965b; Matejčić, 2005) tehnološki je zanimljiva jer nije freska, već neka vrsta polutempere. Na zaglađenoj suhoj žbuci slikalo se bojama kojima je uz vapno dodano i neko organsko vezivo. Slikarija je nastala početkom 12. st. neposredno nakon izgradnje same crkve.⁶

Promatrajući ovu slikariju u oči nam upada krajnja stilizacija likova, koji su više geometrizirani ornament, nego što predstavljaju ljudske likove. Sama tema pika-

⁵ Iako se uočavaju razlike u tehnološkoj izvedbi: u San Lorenzu za razliku od Sv. Agate obilato se koristi crna boja.

⁶ Tijekom konzervatorskih radova na crkvi ovakvu je kronologiju predložio Ivan Matejčić, čime mijenja dosada prihvaćenu Marušićevu dataciju crkve.

Sl. 5: Ostatak zidnih slika u Sv. Stjepanu u Peroju (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 5: Remains of wall paintings from St. Stephen's Church in Peroj (photo: Ž. Bistrović).

zuje bizantinski tip Uzašašća u njegovom najčišćem obliku: Krist sjedi na prijestolju, unutar mandorle duginih boja. S desnom rukom blagoslivlja na istočnački način a lijevom rukom pridržava knjigu na koljenima. Mandorlu u nebo uzdižu četiri anđela, a ispod njih se nalaze šestorica apostola koji s čuđenjem gledaju Uzašašće. Scena je reducirana na šest apostola zbog zadarnosti formata, a kako bi se sačuvala monumentalnost kompozicije veličinom likova. Pozadina je podijeljena na pet horizontalnih pojaseva. Najdonji na kojem se nalaze apostoli, a u kojem se Krist nalazi samo svojim stopalima. Iznad njega se nalazi svjetliji koji apostoli dodiruju samo svojim aureolama. Na ovom je dijelu bio zapisan tekst na latinskom, danas nečitljiv. Nebesa se sastoje od tri pojasa. U najnižem, plavom, nalaze se zvijezde i kozmički simboli. Iznad njega se nalazi pojas nebesa s dragim kamenjem, a u najgornjem dijelu pojas s valovitim linijama. Na samom vrhu nalazi se bordura s pleternim ornamentom "dna košare" i biserima. Ovaj

elaborirani prikaz nebesa, "anatomski" diferenciran mogao bi naslutiti neki literarni predložak, možda upravo onaj koji je bio zapisan na pozadini. Pod Uzašašćem nalazi se simbol euharistije: dvije ptice koje piju iz kaleža. U konhi apside nalaze se ostaci *Sedes Sapientiae* (Bogorodica na prijestolju s Kristom u krilu), te se naziru detalji veće scene: glava svetice i krila kerubina u trompama (sl. 6). Iako je po stilskim karakteristikama očito da je obje slikarije radila jedna radionica, začuđuje svježina boja u konhi apside.

Stilske paralele ovom slikarstvu možemo pronaći na širem prostoru Europe, od Katalonije do Bizanta. U dosadašnjim usporedbama spomenuti su različiti lokaliteti (od San Angelo in Formis do San Michele di Pozzovegiani). No, najveće paralele možemo uočiti upravo na istočnoj jadranskoj obali, u usporedbi sa slikama u Sv. Mihajlu kod Stona. Sličnosti uočavamo u prostornoj organizaciji scena, horizontalnoj podjeli pozadine, u stilizaciji anatomske detalja, "ornamentalizaciji" ljudskih likova te ornamentalnim detaljima dragog kamenja i biserja.

U crkvi Sv. Jeronima u Humu Fučić je otkrio zidne slike 1947. godine. Na trijumfalnom luku sačuvano je Navještenje. Na sjevernom zidu očuvan je ciklus iz Kristove muke: Posljednja večera, Judin Poljubac, Raspeće, Skidanje s križa i Polaganje u grob. Slikarije su datirane u drugu polovicu 12. st. Prema ikonografiji majstor se formira u sferi gdje se ukrštaju utjecaji Bizanta i Zapada, Venecija i Akvileja, lagunarno i furlansko tlo u neposrednoj blizini Istre. Relativna čistoća neohelenističkih oblika navodi nas da paralele tražimo u torčelanskim mozaicima i bizantinizirajućim freskama u San Zeno u Veroni. Riječima Branka Fučića gotovo je

Sl. 6: Detalj zidnih slika u središnjoj apside crkve Sv. Foške kod Batvača blizu Peroja (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 6: Detail of wall paintings from the central apse of the Church of St. Foška near Batvača near Peroj (photo: Ž. Bistrović).

nevjerovatno da se u agrarnoj sredini malog zabitnog Huma pojavilo djelo tako visokih i čistih likovnih kvaliteta. Zidne slike ovakve kvalitete govore o tome da iza njih stoji narudžba akvilejskog patrijarha koji početkom 12. stoljeća dobiva u feud i Hum. U tehnici slikanja također se prepliću iskustva Zapada i Bizanta. Zadivljuje koloristička orkestracija koju slikar izvodi sa šest osnovnih pigmenta. Višestruki pastozni namazi, bijela svjetla, ljubičaste lazure i zelenkaste sjene elementi su bizantske slikarske prakse, dok se upotreba dominantnog crvenila vezuje uz zapadne utjecaje, gdje je crvena boja temeljni slikarski pigment. Fučićevoj interpretaciji danas teško možemo što dodati (Fučić, 1964a).

Značajan primjer slikarstva s kraja 13. st. ciklus je zidnih slika u grobljanskoj crkvi Sv. Vincenta u Savičenti.⁷ Postoje tri sloja fresaka. Najznačajniji je onaj srednji koji se pripisuje Ognobenusu. Signiran je natpisom koji se nalazi pod prozorom južne apsida. Natpis je djelomično sačuvan i iz njega je rekonstruiran slijedeći tekst: "ANNO DOMINI PIN(XIT) OGNOBENUS HOC TRIVISANUS". Stariji sloj primjećuje se samo u ispranim tragovima boje. Najmlađem sloju (iz druge pol. 14 i prve pol. 15. st.) pripadaju dvije obnovljene slike apostola i fragmentarna oltarna zidna slika na sjevernom zidu s likom svete i donatorom. Ikonografski zanimljiv lokalitet prikazuje kristološki ciklus i legendu o Sv. Vincentu. U konhama triju upisanih apsida (od sjeverne prema južnoj) nalaze se scene Krštenja Kristovog, Krista u slavi, te Bogorodice u slavi. Zanimljiv i rijedak prikaz je žrtve Kainove i Abelove, te kalendarski prikaz radova po mjesecima.

Ghirardi u svojem djelu o istarskom zidnom slikarstvu "Affreschi istriani" posebnu pažnju posvećuje z. slikama u Sv. Vincentu (Ghirardi, 1972, 71–74). Zamjera Fučiću da na ovaj ciklus nije obratio dovoljnu pozornost. Nastavljajući tezu svog profesora i mentora, S. Bettini, zaključuje kako je Ognobenus Trivisanus isti slikar koji slika u crkvi San Vito u Trevisu. Iako postoje neke sličnosti, one su rezultat oblikovnih mogućnosti vremena u kojem su nastale. To su ikonografski detalji, impostacija likova i neki oblikovni detalji. No, očite su i mnogobrojne razlike, koje je Bettini pokušao opravdati slikarskim razvojem umjetnika. Razlike između slikarija Sv. Vincenta i San Vita su kolorističke, slike u Sv. Vincentu su življih, žarkih boja. Slikarov potez kistom u Sv. Vincentu je življi, linija je razigranija. Uočavaju se i kompozicijske razlike: u Sv. Vincentu ima više praznog prostora među likovima, slike su "lakše", prozračnije, što se djelomično postiglo širokom plohom žute boje koja predstavlja zemlju. Ornamentalni repertoar je različit i drugačije izveden. Razlikuju se i sitni anatomske detalji,

detalji okovratnika, aureole itd. Razlikuje se i tehnika slikanja: u Sv. Vincentu nabori se izvode svjetlom bojom na tamnoj pozadini, dok je u San Vito obrnuto, tamnijom bojom na svjetlijoj pozadini. U Sv. Vincentu slikar podslikava zelenom bojom prije nanošenja inkarnata, a crtež izvodi crnom linijom.

Ghirardi u svom radu pokušava dokazati kako je glavni izvor svih umjetničkih strujanja Venecija dok je lokalni izraz samo retardacija ovih strujanja. Insistira na "l'intonazione venezianeggiante del discorso pittorico". Iako se na nekoliko stranica raspisao o Ognobenusu, izbjegava formalnu analizu likovnog djela. Fučić je, naprotiv, ovaj zadatak odradio savršeno, na njemu svojstven način te ga moramo doslovno citirati:

"... Bizantinska dionica daje onu ritualnu odmjerenost stavu i kretanjama deizisne Madone, ona traje u samom rječniku ustaljenih morfoloških fraza, koje na svetačkim haljinama rutinski ponavljaju već skamenjene sheme mokrih nabora. Izvjesne bizantinske crte žive i u shemi fizionomija, samo je i ovdje XIII stoljeće premetnulo plastične vrednote u korist grafičkog opisa, izvedenog izvanredno vještom kaligrafijom. Brižno i detaljno majstor se crtački pripremio kad je zelenom zemljom

Sl. 7: Nestali fragment zidne slike iz Sv. Marije male kod Bala (fototeka K.O. Rijeka).

Fig. 7: Missing fragment of a wall painting from the Church of St. Mary Mala near Bale (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

⁷ Datacija je preuzeta po Fučiću. Stelè ih stavlja u 12./13. st., Fučić ih stavlja na kraj 13. st. što preuzima i Ghirardi, Perčićka za njih kaže da su nastale "negdje u 13. st." dok Fisković ne precizira dataciju, ali ih obrađuje u poglavlju koje obrađuje kasnu i okašnju romaniku.

crtao lica (Madona) da bi ih zatim pokrio svjetlosivom i ružičastom pastom inkarnata i na njoj definitivno kaligrafijom crnog i crvenog crteža konturirao i dovršio sliku (apostoli). Taj crtež još je življi kada je majstor bio nevezaniji od hijeratskih predodžbi. U kalendaru, u prikazu mjeseca svibnja, razigrana linija giblje konja i konjanika."

Kapela Sv. Marije Male kod Bala također je bila ukrašena zidnim slikama. Ostaci su bili vidljivi prije svega u apsidama, a jedva primjetno i na istočnom kraju sjevernog zida. Dio zidne slike u sjevernoj trompi sjeverne apsida skinut je 1963. godine radi konzervacije. Na njemu se nalazila glava anđela i natpis "Matheus" koji je pripadao prikazu simbola evanđeliste Mateja (sl. 7),⁸ te crvene bordure koje su pratile obrise luka trompi. Na osnovu opisa u literaturi i fotografije može se prihvatiti stilski identifikacija i datacija tih slikarija u romaničko razdoblje. Marušić uočava stilске karakteristike, način modelacije, dobivene crvenim mrljama na obrazima i trokutnom borom na čelu, što ga navodi da slikarije datira u prvu polovinu 14. stoljeća (Marušić, 1974, 26). Iva Perčić predlaže dataciju u 13. st., jednako kao i Šonje: "Gornji sloj potpuno propalih zidnih slika, koje su imale gornje dijelove svetačkih likova, spada u krug najkvalitetnijeg zidnog slikarstva Istre iz početka 13. stoljeća." (Šonje, 1982, 95).

U 13. st. nastaje nekoliko djela lokalne provenijencije, one koju je posebno obradio Fučić u svojim člancima, te ju nazvao terminom "ladanjske romanike" (Draguč, Bazgalji, Trviž, Maružini, Boljun – sl. 8). U tom kontekstu spominje i slikarije u Butonigi, no one su ipak jedno stoljeće mlađe. Ove slikarije na granici su etnološke i povjesnoumjetničke tematike. Ipak, ova produkcija istarska je stvarnost. Ne možemo u povijesti umjetnosti tražiti vrhunske izraze stila, a zatvarati oči pred umjetničkom svakodnevicom prošlih razdoblja. Zajednička im je rustičnost njihove izvedbe uz koju se veže problem datiranja ovakvih djela. Fučić ih je po nekim ikonografskim detaljima smjestio pred kraj 13. st. no ostavio je mogućnost i da pripadaju 14. st.

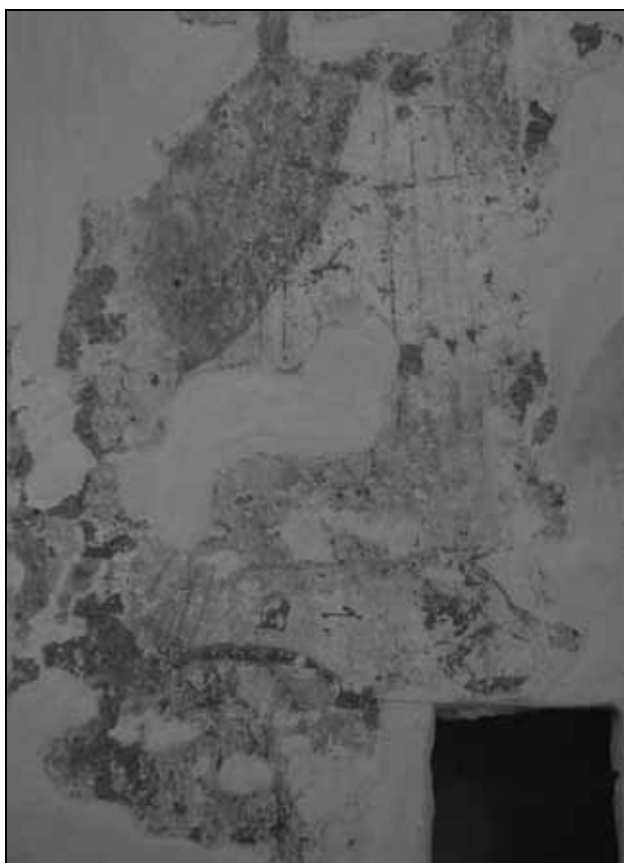
Od ovih lokaliteta nedavno su konzervirani ostaci zidnih slika u crkvi Sv. Marije od Sniga u Maružinama (sl. 9). Fučiću je bio poznat samo fragment lica svetice unutar apsida. (Fučić, 1964). Na osnovu njega napisao je prekrasne stranice ikonografske analize navedenog fragmenta, na osnovu čega slikariju datira u 12. ili najranije početak 13. st. Osim ovog ulomka sačuvani su ostaci likova u bijeloj haljini ogrnutih crvenim plaštom. Likovi okrenuti prema svetištu dio su scene Deisisa. Pod desnom trompom nalazi se fragmenat aureole još jednog svetačkog lika. Ovi podaci nam govore o tome kako u donjem registru unutar apsida nije bio prikazan uobi-

Sl. 8: Nestali fragment zidne slike iz Sv. Kuzme i Damjana u Boljunu (fototeka K.O. Rijeka).

Fig. 8: Missing fragment of a wall painting from the Church of St. Cosmas and St. Damian in Boljun (photo collection at the cadastre municipality of Pula).

⁸ U bilješkama Ive Perčić sačuvanim u Konzervatorskom odjelu u Rijeci vidljivo je da je strapirani fragment bio pripremljen za izložbu istarskih fresaka, no u međuvremenu je nestao.

Sl. 9: Ostatak zidnih slika u crkvi Sv. Marije od sniga u Maružinima (foto: Ž. Bistrović).

Fig. 9: Remains of wall paintings from the Church of St. Mary's of the Snows in Maružini (photo: Ž. Bistrović).

čajeni niz apostola, već sveci zaštitnici vezani uz kult. Na sjevernoj strani trijumfalnog luka sačuvan je lik anđela navještenja do visine glave. Zanimljiva je tehnološka podudarnost ovih zidnih slika sa sačuvanim ostatcima iz crkve Sv. Sofije u Dvigradu. Na sloju grubo zaglađene žbuke nanesen je sloj gustog vapnenog mlijeka koji je podloga za nanašanje skromne palete zemljanih boja.

Na ovom mjestu tek spominjem zidne slike na unutrašnjoj strani pročelnog zida porečke bazilike. Šonje ih stavlja u 13. st. uočavajući reminiscencije na otosko razdoblje iako ih po nekim dekorativnim detaljima možemo smjestiti u 14. st. Jedan od databilno problematičnih lokaliteta je i Sv. Marija Formoza u Puli. Vide se prikazi svetaca u lučno zaključenim nišama. Pozadina je horizontalno podijeljena na dva dijela. Gornji dio iznad ramena svetaca tamno plave je boje, dok je donji dio crvene oker boje. Dva su sveca unutar niša na sjeveroistočnom zidu. Svetica u crvenoj haljini

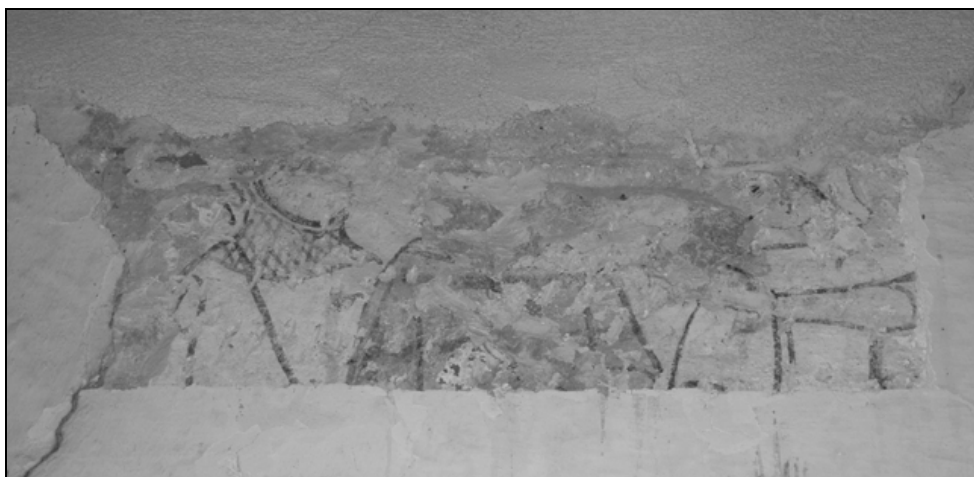
sa zelenim plaštom pokazuje desnom rukom prema atributu u lijevoj, isto kao i bradati svetac u plavoj haljini. Aureole likova su trostruko većeg radijusa od radijusa glave. Uočava se mnoštvo deskriptivnih detalja, kao što je ornament u trokutastom segmentu lučnog završetka nad glavama svetaca. No tek se na licu svetice uočava sva umješnost slikara. Ostali dijelovi fresaka su jako propali. Na jugoistočnom zidu nazire se svetac na kojem je slikani sloj jako oštećen te se vidi pripremni crtež.

Na nekim lokalitetima s višeslojnim freskama uočeni su fragmenti romaničkih fresaka, te ih ovdje tek usputno spominjemo: Sv. Flor u Pomeru, Sv. Jakov u Bačvi, Sv. Primož i Felicijan u Čirkotima. Ovaj zadnji vjerojatno čuva opsežniji ciklus, jer su osim u apsidi, freske vidljive i u brodu crkve, no, još se uvijek nalaze pod kasnijim naličima (sl. 10). Arheološki su iz razmatranog razdoblja potvrđene zidne slike na više lokaliteta, kao što je već rečeno za baziliku u Guranu. Nedavno je istražen i trg Sv. Martina u Umagu gdje su također potvrđene romaničke freske u arheološkom sloju.

Novije restauracije omogućile su da cjelovitije promotrimo navedene slikarije. One su različite kvalitetom, od vrhunskih djela romanike (Sv. Martin u Sv. Lovreču, Sv. Foška kraj Batvača, Sv. Jeronim u Humu, Sv. Vincent u Savičenti) do tzv. "ladanjske romanike", rustičnog istarskog stvaralaštva. Neka od ovih djela zaslužuju da budu navedena u svim pregledima svjetske umjetnosti.

Istra je specifično područje u kojemu se prepliću različiti stilski utjecaji. Benediktinska komponenta rano-romaničkog slikarstva u Istri, koju dosadašnji istraživači potenciraju, heterogena je po svom postanju. Likovni izvori ovih slikarija danas se mogu preciznije utvrditi. Uočavamo utjecaje Rima, sjeverne Italije, otoskog carstva, Akvileje, Venecije uz moguće lokalne radionice. Sve nam to kazuje da onodobna Istra nije bila autarkična i zatvorena, već dapače, regija prožeta različitim utjecajima. Za ovo razdoblje treba primijetiti da se otoska umjetnost ugleda na karolinšku, koristi njezin repertoar tema, motiva i ornamentike.

Najsličnije istarskom slikarstvu je ono slikarstvo u sjevernoj Italiji koje je od lokalnog značaja, te ne pobuđuje pažnju talijanskih povjesničara umjetnosti ili je fragmentarno sačuvano te nije zanimljivo monografskoj obradi. Stoga je ovo slikarstvo još uvijek neobjavljeno i nedostupno znanstvenoj javnosti i široj publici. Tek se danas izrađuju sustavni katalozi koji će nam omogućiti da tehnološke, ornamentalne i ikonografske podatke iz "nezanimljivih" fragmenata složimo u razumljivu cjelinu. Metodologija povjesničara umjetnosti kod slikarstva ovog perioda mora biti drugačija, skoro arheološka. Međutim, osnovni alat i dalje treba ostati stilska analiza koja će se nadopunjavati povijesnim, ikonografskim, tehnološkim i stratigrafskim podacima.

Sl. 10: Romaničke zidne slike u Sv. Primu i Felicijanu u Čirkotima (foto: N. Fachin).

Fig. 10: Romanesque wall paintings from the Church of St. Primo and Felicius in Čirkoti (photo: N. Fachin).

PRE-ROMANESQUE AND ROMANESQUE WALL PAINTINGS IN ISTRIA

Željko BISTROVIĆ

Ministry of culture, Directorate for protection of cultural heritage, Conservation Department of Pula, HR-52100 Pula, ul. Grada Graza 2
e-mail: zeljko.bistrovic@gmail.com

SUMMARY

The overview of Pre-Romanesque and Romanesque wall paintings in Istria begins with a description of Carolingian frescos found in St. Sophie's Church in Dvigrad and St. Andrew's Church on the island of Crveni otok near Rovinj. Recently restored frescos from the parish church of St. Martin's in Sv. Lovreč and from St. Agatha's Church near Kanfanar, wall paintings from St. Michael's Church in Klošter near Lim and the recently found remains of wall paintings in St. Stephen's Church in Peroj can be dated to the Ottonian period. The wall paintings found in the Church of St. Foška near Batvači near Peroj and St. Geronimo's Church in Hum can be dated to the twelfth century. Several locations can be associated with the thirteenth century, for instance St. Vincent's Church in Savičento, St. Mary Formosa's Church in Pula, and the locations that Fučić refers to using the term "countryside Romanesque" locations (Draguč, Bazgalji, Trviž, Boljun, Maružini). Also classified in this group are older remains of wall paintings from St. Primo's and Felicius Church in Čirkoti. (The remains of wall paintings in the Church of St. Mary's of the Snows in Maružini have recently been restored.) Furthermore, locations where the frescos have been found in an archaeological layer are mentioned. In the overview special emphasis is laid on recently restored frescos. In addition, G. Ghirardi's views on the cycle of paintings from St. Vincent's Church in Savičento are critically examined.

Istria is a specific region where a variety of stylistic influences intertwine. The origin of the Benedictine component of early Romanesque paintings in Istria, subject to extensive research and widely discussed, certainly is heterogeneous. Today the origins of motifs and techniques used in these paintings can be ascertained with better accuracy. What can be noticed are influences from Rome, northern Italy, the Ottonian Empire, Aquileia, Venice, and possibly independent contributions from local workshops. Clearly, the Istria of that time was not autarchic and closed. On the contrary, it was a region permeated by a variety of influences. Finally, it needs to be emphasized that in the examined period Ottonian art leaned on a Carolingian repertoire of themes, motifs, and ornaments.

Key words: Romanesque wall painting, Ottonian art, "countryside Romanesque" locations, Benedictine component of early Romanesque painting, St. Martin's Church in Sv. Lovreč, St. Agatha's Church near Kanfanar, St. Vincent's Church in Savičento

LITERATURA

- Ančić, M. (ed.) (2000):** Hrvati i Karolinzi (kat. izl.). Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Baldini, M. (2004):** Benedikcional biskupa Englmara. Početak istarskog freskoslikarstva, Istarska Danica 2004, Pazin 2003.
- Bertelli, B., Brogiolo, G. P. (2000):** Il futuro dei Langobardi: L'Italia e la costruzione dell'Europa di Carlo Magno (kat.izl.). Milano, Skira.
- Caprin, G. (1895):** Alpi Giulie. Trieste.
- Deanović, A. (1956):** Ranoromaničke freske u opatiji Sv. Mihovila nad Limskom dragom. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, IV, 1956, 9–10. Zagreb, 12–20.
- Fisković, I. (1987):** Romaničko slikarstvo u Hrvatskoj. Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt -Delo -OOUR Globus.
- Fučić, B. (1963):** Istarske freske. Zagreb, Zora.
- Fučić, B. (1964a):** Hum – ciklus romaničko-bizantinskih zidnih slikarija. Peristil, 1963–1964, 6–7. Zagreb, 13–22.
- Fučić, B. (1964b):** Sv. Marija "od sniga" u Marožinima. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XII. Zagreb, 1–5.
- Fučić, B. (1965):** Karolinska zidna slika iz crkve Sv. Andrije na otoku kod Rovinja. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XIII, 1965, 1–2–3. Zagreb, 107–110.
- Fučić, B. (1965):** Sv. Foška kod Peroja. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XII, 1965. Zagreb, 23–36.
- Fučić, B. (1966):** Sv. Agata kod Kanfanara. Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU, XIV, 1966, 1–3. Zagreb, 11–19.
- Ghirardi, G. (1972):** Affreschi istriani del medioevo. Padova, Stediv.
- Marušić, B. (1971):** Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu. Histria archeologica, III, 1971, 2/2. Pula.
- Marušić, B. (1974):** Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. Histria Archeologica, V, 1974, 1–2. Pula.
- Matejčić, I. (2005):** Sv. Foška. Split – Pula, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Matejčić, I. (1997):** Dvije crkve. Rijeka, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel – Gradski muzej.
- Šonje, A. (1982):** Crkvena arhitektura zapadne Istre. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjosti – "Juraj Dobrila".
- Tommasini, G. F. (1837):** Comentari storici-geografici della provincia dell' Istria. Archeografo triestino, IV. Trieste, 432.